

Anna Zimbone

Università di Catania, Italia

Τρεις μεγάλοι Ευρωπαίοι: Spanheim Leopardi Ροΐδης

Για την εγκυκλοπαιδική μόρφωση του Εμμανουήλ Ροΐδη, για την ευρωπαϊκή του παιδεία και για τις επιδράσεις που αυτή άσκησε στο έργο του, έχουν γραφτεί πολλά. Στην ανακοίνωσή μου προτίθεται να αναφέρω, από τις πάμπολλες φυσιογνωμίες που κατακλύζουν τη βιβλιοθήκη του έλληνα πεζογράφου, δύο ακόμα συγγραφείς που ο Ροΐδης συναντά σε δύο διαφορετικές φάσεις της δραστηριότητάς του, εννοώ την πρώτη φάση, της *Πάπισσας* και, τριάντα περίπου χρόνια αργότερα, την τελευταία, των αφηγημάτων και της συσπείρωσης στον εαυτό του.

Ι. Αρχίζω από το έργο που ο Ροΐδης χρησιμοποίησε ως κύρια ιστορική πηγή για την λογιότατη και εμπειριστατωμένη *Εισαγωγή της Πάπισσας Ιωάννας* (1866): είναι η *Disquisitio historica de papa foemina inter Leonem IV et Benedictum III* του ιστορικού Fr. Spanheim (1691)¹, μια πηγή την οποία παραμέλησαν να σημειώσουν οι πολυάριθμοι μελετητές του Ροΐδη².

Μία συγκριτική εξέταση που πραγματοποίησα μεταξύ της *Εισαγωγής της Πάπισσας* και του δοκιμίου του περίφημου Γερμανού απέδειξε όντως ότι ο Ροΐδης, από την πρώτη ως την τελευταία σελίδα, ακολουθεί πιστά το κείμενο του Σπανχάιμ, αντιγράφοντας φράσεις πολλές φορές *ad litteram*. Τα παραδείγματα που θα μπορούσα να παρουσιάσω είναι απειράριθμα, σταματώ μόνο σε μερικά:

- τους Πάπες και πατριάρχες

α. Σπ. 1, 45, 48-49

Dieu n'a-t-il pas permis plus d'une fois que le *Siege de S. Pierre fut profané* par des papes Héretiques? Liberius étoit Arien, Anastase Nestorien, Honorius Monothelite, Jean XXIII Athée [...]. Après cela, ne pourroit-on pas proposer au Public ce Problème curieux, *çavoir, si Dieu aïant permis que le Siège de Rome fut profané & souillé par tous ces horribles crimes, a rû permettre que le même Siège fût profané par l'élévation de Jeanne au Pontificat?*

β. Ροΐδης, Α', 80, και σημ. 3³

Κατ' εκείνην μάλιστα την εποχήν, αφού ηνείχετο να αντιπροσωπεύωσιν αυτόν επί της γης πάσαι αιρετικοί και μοιχοί και άθεοι και αιμομείκται, δεν βλέπομεν δια τι από της γενικής αυτής αμνηστείας ήθελεν εξαιρέσει την πτωχήν Ιωάνναν.

(σημ. 3) Ο Λιβέριος ήτο Αρειανός, ο Αναστάσιος Νεστωριανός, ο Ονώριος μονοφυσίτης, Ιωάννης ο κγ' άθεος, [...].

• τις περιπέτειες και μεταμφιέσεις των αγίων Θέκλας, Μαργαρίτας της Πελαγιανής, Ιλδεγόνδης κτλ., και έπειτα τον επίσκοπο της Βιέννης Άλκιμο Άβιτο με τους λατινικούς στίχους του για την Ευγενία:

α. Σπ. Ι, 51-52

Je ne parlerai point ici d'une Thecle, qui, à ce qu'on prétend, accompagna S. Paul dans tous ses Voïages, sous l'habit d'un homme, non plus que d'une Marguerite surnommée Pelagienne, qui la nuit de ses Nôces, se mit aussi en habit d'homme, & s'étant enfuïe en un Moustier de Moines, comme parle la Legende dorée, s'y fit appeller *Frere Pelagien* [...] Je mets dans ce rang l'Histoire d'Eugenie, cette célèbre fille de Philippe Gouverneur d'Alexandrie sous l'Empereur Gallien [...]. Voici l'Histoire & en même tems l'éloge qu'en fait Alcimus Avitus, Archevêque de Vienne, Auteur du IV. Siècle, dans son Poëe de la Virginité [...]: *Eugeniae dudùm toto celeberrima mundo / Fama fuit, dùm dat Christi pro nomine Vitam* [...].

β. Ροΐδης, Α', 86, και σημ. 2

Παρατρέχοντες την Αγ. Θέκλαν την εν ανδρικό σχήματι ακολουθήσασαν τω Αγ. Παύλω καθ' όλας τας περιηγήσεις, και Μαργαρίταν την Πελαγιανήν, ήτις, κατά την ΄Χρυσήν Βίβλον', καταλιπούσα τον νυφικόν θάλαμον κατ' αυτήν των γάμων την νύκτα απεσύρθη εις 'μάνδραν μοναχών', όπου μετεκλήθη Πελαγιανός, [...] Ευγενία η θυγάτηρ του Φιλίππου, επάρχου Αλεξανδρείας επί του αυτοκράτορος Γαλλιηνού, συζήσασα χρόνους πολλούς παρά μοναχοίς, κατώρθωσε να εκλεχθή μάλιστα και ηγούμενος της μονής, πάντες λανθάνουσα [...].

(σημ. 2) Εις έπαινον της Ευγενίας ταύτης συνέθεσε λατινιστί ποίημα ο κατά τον Ε' αιώνα επίσκοπος Βιέννης της εν Γαλλία Άλκιμος Άβιτος, αρχόμενον δια των ακολουθών στίχων: *Eugeniae dudùm toto celeberrima mundo / Fama fuit, dùm dat Christi pro nomine Vitam* κτλ.

• τις διάφορες ανοησίες που ο Βαρόνιος διηγήθηκε με μεγάλη σοβαρότητα:

α. Σπ. Ι, 67-68

[...] la chute du Temple de la Paix à Rome, la nuit même de la Naissance de Jesus-Christ. Ce que l'on dit d'une Image de Jesus-Christ qu'il envoïa lui même à Abgare Roi d'Edesse, & par le secours de laquelle cette Ville fut delivrée des mains de Cosroës, qui la tenoit assiegée; l'Episcopat de Denys l'Areopagite à Paris [...] Les sept Dormans d'Ephese qu'on fait dormir depuis l'Empereur Decius, jusqu'à Theodose le Jeune, c'est-à-dire, près de deux Siècles [...] l'action d'un certain Evêque d'Auxerre [...]

β. Ροΐδης, Α', 90

[...] την εν Ρώμη κατάπτωσιν του ναού της Ειρήνης κατά την νύκτα, καθ' ην εγεννάτο ο Ιησούς, την υπό αυτού του Ιησού αποστολήν θαυματουργού εικόνας προς τον βασιλέα Εδέσσης Άβγαρον, ήτις ήρκεσε να φυγαδεύση τον πυργούντα την πόλιν Κοσρόην, την

άθλησιν των ενδεκακισχιλίων εν Κολωνία παρθένων, τους επτά εν Εφέσω Επιμενίδας κοιμωμένους, την εκδίκησιν του Επισκόπου Ωζέρης Βενεδίκτου [...].

- Και ακόμα τον Ονούφριο, τη μάγισσα Θιόττη (Ροΐδης, Α΄, 92 – Σπ. Ι, 75, 99), το χρονογράφο από το Ρίμινι Φλοδοάρδο (Ροΐδης, Α΄, 84 – Σπ. Ι, 118), τους Φρεκούλφο, Βαλλαφρείδο, και κατόπιν τους Άδων, Ρεγινών κ.α. (Ροΐδης, 95 – Σπ. ΙΙ, 112, 116, 117)

- ή τις μαρτυρίες του Μαβιλλών, του Πλατίνα, του επισκόπου Ιακωβάτιου, και μετά του Σιφλέτου, του καρδινάλιου Πανδούλφου, και του ιστοριογράφου από το Μιλάνο Κωρίου κτλ., σχετικά με την «υπότροτον» έδρα από πορφυρό μάρμαρο (Ροΐδης, Α΄, 105 - Σπ. ΙΙ, 261, 170, 273).

Μ' αυτόν τον κατάλογο με τις σχεδόν κατά γράμμα αντιστοιχίες θέλω να δείξω απλώς ότι ο Ροΐδης διάβασε προσεκτικά την πραγματεία του Σπανχάιμ, και τη χρησιμοποίησε για τις σημαντικές πληροφορίες που περιείχε, όπως ασφαλώς γνώριζε και έκανε χρήση άλλων κειμένων που αφορούσαν το ίδιο θέμα, τα οποία συχνά παραθέτει εντός εισαγωγικών: υποχρέωση κάθε τίμιου και υπεύθυνου συγγραφέα που επιθυμεί να υποστηρίξει με αποδεικτικές πηγές τα επιχειρήματά του. Ο ίδιος εξάλλου διαβεβαιώνει, απευθυνόμενος ειρωνικά στον εκδότη της *Αυγής*, στη 2η επιστολή ενός Αγρινιώτου: «[...] ούτε κατέχω ως οι συνάδελφοί σας την πολύτιμον τέχνην να ομιλώ περί πραγμάτων τα οποία δεν έμαθα»⁴.

Αλλά η *Εισαγωγή* φανερώνει κυρίως ότι ακόμη και ένα ιστορικό θέμα, ή και χρονικό, όταν έρχεται σε επαφή με μια γόνιμη μήτρα, τείνει προς μία πρωτότυπη και απρόσμενη εξέλιξη. Είναι η περίπτωση του συγγραφέα μας: κάθε φορά που μια λεπτομέρεια του κινητοποιεί την επινόηση, και μάλιστα την κωμική *vis*, αχόρταγα τη συλλαμβάνει. Κάποιο παράδειγμα:

1. Στο *incipit* της *Εισαγωγής*, όπως στην αρχή του δοκιμίου του Σπανχάιμ, βρίσκουμε τον σκεπτικιστή φιλόσοφο Πύρρωνα, αλλά, ενώ ο γερμανός λόγιος περιορίζεται σε μια πολύ μικρή νύξη, να που ο Ροΐδης μακρηγορεί πάνω σε ευφυείς συλλογισμούς:

α. Σπ. Ι,3

Depuis assez long-tems cet événement passoit, ou pour fabuleux, ou pour fort incertain. Plus d'une chose avoit contribué à introduire là-dessus une espece de Pyrronisme. [...]

β. Ροΐδης, Α΄, 77

Επιχειρών να εισδύσω εις τον ζοφερώτερον του μέσου αιώνος κύκλον, τον Πύρρωνα θέλω έχει, ως τον Βιργίλιον ο Δάντης, ξεναγόν και συνοδίτην αχώριστον [...]. Οι μεν παρ' αρχαίους πυρρωνισταί εδίσταζον μεν περί πάντων, αλλ' ουδέποτε και ηρνούντο, τελευτώντες αείποτε εις το «ουκ οίδα», οι δε υφ' ημών ου μόνον ως ανύπαρκτα και γελοία χλευάζουσι τα ξένα, αλλά και την απιστίαν αυτών επιβάλλουσι ως άρθρον πίστεως τω αναγνώστη· ουδαμού δε ανευρίσκοντες της αληθείας ίχνος, υπολαμβάνουσι την ολόγυμνον ταύτην θεάν εν τοις ιδίοις βιβλίοις σύσσωμον ενοικούσαν, την δε γυμνότητα αυτής δια των φύλλων σκεπάζουσιν, ως άλλη Εύα.

Εις τοιούτων πυρρωνιστών τας χείρας ενέπεσε δυστυχώς και της Παπίσσης η ιστορία, μύθος υπ' αυτών ονομασθείσα.

2. Από τις ραδιουργίες του ιερέα Αναστάσιου, που αναφέρει ο Βαρόνιος, ο Ροΐδης αναπτύσσει μια αφηγηματική πλοκή, που δεν έχει πια τίποτα το κοινό με την ιστορική συντομία του Σπανχάιμ. Η πρωτοτυπία βρίσκεται στο ότι ανακαλούνται πραγματικά γεγονότα του μακρινού μεσαίωνα που ξανάρχονται να κυλήσουν, φιλτραρισμένα από τη ζωηρή έμπνευση του Ροΐδη, με ιστορικές μορφές που συνεχώς μεταβάλλονται σε θεατρικά πρόσωπα και παρουσιάζονται εικαστικά. Αναφέρω:

α. Σπ. Ι, 46

A peine Leon IV fut-il mort que le Prêtre Anastase, tout *excommunié* qu'il avoit été par ce Pape, & même en plein Synode, fi si bien par ses intrigues, qu'il s'ouvrit le chemin au prochain Pontificat; c'est à dire, après la Papesse Jeanne.

β. Ροΐδης, Α', 82

Πολλά των εκλογών έγινοντο δια της βίας, πολλάκις δε αντίπαλοι φατρία ανεδείκνυον δύο συγχρόνως πάπας, οίτινες ακολουθούμενοι υπό ραβδοφόρου όγλου διεφιλονείκουν περί της αγίας Έδρας δια πετρών και ροπάλων, ο δε ηττηθείς ηκρωτηριάζετο και ερρίπτετο εις τας φυλακάς ή τον Τίβεριν. Ευθύς μετά τον θάνατον της Ιωάννας ο Ιερεύς Αναστάσιος, καίτοι αφωρισμένος εν πληθούση Συνόδω, κατορθώσας τη βοήθεια των Γάλλων πρεσβευτών να αναγορευθή υπό τινων στασιοκόπων, βιάζει μετά στρατιωτικού όγλου τας πύλας του Αγίου Πέτρου, καίει τους πίνακας της Συνόδου, και εκείθεν μεταβάς εις Λατεράνον αποσπά από της πολιás του Βενεδίκτου κεφαλής την τιάραν, συντρίβει επί της ράχεως του πτωχού γέροντος την ποιμαντικήν ράβδον και απολακτίσας αυτόν αναβαίνει την αγίαν Έδραν.

3. Δε λείπουν, από αυτό το πλαίσιο, οι υπαινιγμοί στη διαφθορά της σύγχρονης πολιτικής τάξης:

α. Σπ. Ι, 46-47

Pour Boniface VI e& Etienne VII Baronius en fait un Portrait [...] Ce cardinal les appelle des *Scelerats*, & des *monstres execrables*.

β. Ροΐδης, Α', 82

Βονιφάτιος δε ο ε' βδελυρόν τέρας' κατά τον Βαρόνιον, [...] ηγόρασε τη αυτή ημέρα την τε άφεσιν των αμαρτιών και την αγίαν Έδραν, [...]. Ίνα δε μη πλείονα λέγω, αι εκλογαί των αρχιερέων κατωρθούντο τότε εν τη αγορά δια χρυσού και ροπάλων, δια μωλώπων και δωροδοκίας, ως παρ' ημίν αι των βουλευτών.

4. Ας δούμε επίσης τη γραφική περιγραφή που μας δίνει ο Ροΐδης για την ανηθικότητα και τον εκφυλισμό στη Ρώμη:

α. Σπ. Ι, 48, 47

Théodore, & Morose, deux monstres d'impudicité, disposent à leur fantaisie, de l'élection des Papes. Baronius se plaint hautement que par les brigues de ces deux Femmes, on voïoit sur le Trône Pontifical, tantôt leurs Amans, tantôt leurs Bâtards. [...] Genebrard, Archevêque d'Aix, assure que pendant près de 150 ans [...] l'Eglise fut gouvernée par environ 50 Papes, d'un déreglement si énorme, qu'ils étoient plus dignes d'être apellez Apostatiques qu'Apostoliques.

β. Ροΐδης, Α', 82-83

Η πολυθέλητος Θεοδώρα και αι δύο αυτής θυγατέρες, Μαρωντία και Θεοδώρα η νεωτέρα, εισίν η μόνη εν Ρώμη λατρευομένη Τριάς [...]. Καρδινάλιοι, επίσκοποι, ύπατοι, πατρίκιοι, πάντες ασπάζονται γονυπετείς τα κρأسπεδα της αισχράς αυτών πορφύρας. [...] Εξημερωθέντων, φαίνεται, των ηθών, όσα προτού διεπράττοντο δια της βίας, κατορθούνται ήδη δια μέσων ηπιωτέρων, οι δε εκλογείς, οίτινες πρώην ηναγκάζοντο δια ραβδισμών, πείθονται ήδη δια φιλημάτων. Οσάκις δε τα ακάματα της Θεοδώρας και των θυγατέρων χείλη δεν εξαρκούσι να κορέσσωσι το πλήθος, προσλαμβάνουσιν αύται εκ των χαμαιτυπειών της Ρώμης ημιγύμνους επικούρους, και ηγούμεναι του αισχρού τούτου θιάσου περιτρέχουσι λυσίζωνοι τας αγυιάς της 'αιωνίου πόλεως', εισέρχονται εις τας εκκλησίας και τα καπηλεία και στρατολογούσιν εξ αμφοτέρων οπαδούς τω γυναικοκηρύκτω υποψηφίω.

Ούτω ανηγορεύθησαν οκτώ κατά συνέχειαν πάπαι, πάντες ερασταί ή τέκνα των γυναικών τούτων, ους αντί 'αποστολικών' 'αποστατικών' ονομάζει ο επίσκοπος Γενεβράδος.

5. Και ο Ροΐδης δεν αρνείται να διασκεδάσει τους άλλους, μα κυρίως τον εαυτό του, είναι ακριβώς συγγραφέας του γέλιου. Παράδειγμα:

α. Σπ., ΙΙ, 181, 186, 190, 192. Εδώ υπάρχει ο κατάλογος των προσώπων ο οποίος συνοδεύται από ιστορικές πληροφορίες:

Enè-Sylvius Piccolomini, Jean, ou Janus Pannonius, Baptiste ou Barthelemi de Sacchis, surnommé Platine, Jason Maynus, ou de Mayno [...]

Στον Ροΐδη κατά τον ίδιο τρόπο:

β. Ροΐδης, Α', 102

[...] ο Αινείας Πικολομίνης, ο μετέπειτα πάπας υπό το όνομα Πίου του β΄, και ο αιρεσιάρχης Ιωάννης Ούσσιος (Huss) [...] τους δε Φολγόσιον, Ιάσονα Μάυνον, Βέρνερον, Πλατίναν, Πανόνιον, τους χρονογράφους της Κολωνίας, Σαξωνίας και Αυγουστουπόλεως, και άλλους πολλούς.

Αλλά αμέσως μετά συνεχίζει:

Κατά δε τον Ις αιώνα, κοινοτέρων καταστάσεων των πειστηρίων, τοσούτον επολλαπλασιάσθησαν της Παπίσης οι βιογράφοι, ώστε μη γνωρίζοντες τίνα πρώτον και τίνα ύστατον να καταλέξωμεν, παρατρέχομεν αυτούς άπαντας μιμούμενοι τον Γενουήνσιον εκείνον ράπτην, όστις έχων πολλά ενδύματα κατά την παραμονήν του Πάσχα να ετοιμάση και απορών από τίνος ν΄ αρχίση, εφύσησε το φως και εκοιμήθη.

6. Τέλος, η Σύνοδος της Κωνσταντίας: μια σύντομη έκθεση στον Σπανχάιμ, μια πολύχρωμη και ζωηρή τοιχογραφία στον Ροΐδη, γιατί, ακόμη και όταν σταματά σε μια λεπτομέρεια χρονικού, τη χρωματίζει με τέτοιες αποχρώσεις που την καθιστούν όχι μόνο ιστορικά αλλά, προπαντός, λογοτεχνικά αξιοπρόσεκτη:

α. Σπ. ΙΙ, 173, 174-175, 248

(Ο Σπανχάιμ αναφέρει τον Jean Hus και τη Σύνοδο της Κωνσταντίας και τελικά μακρολογεί για την μαρτυρία του Hus σχετικά με την πάπισσα, που δε αμφισβητήθηκε από τη Σύνοδο).

β. Ροΐδης, Α΄, 109-113

Και την μεν ημέραν εδαπάνων οι ποιμένες της καθολικής αγέλης καίοντες ανθρώπους ή συζητούντες περί του χρώματος των ιερατικών στολών και του πλάτους των χειρίδων, την δε νύκτα ανεπαύοντο εις της καλής Ιμπερίας και των συντρόφων αυτής αγκάλας.

[...]. Η ώρα ήτο ωσει εβδόμη της πρωίας και ο ήλιος του Ιουνίου εισδύων ποικιλόχρους δια των εξωγραφημένων υάλων της εκκλησίας επηύξανε του χρυσού και της πορφύρας την λάμψιν, ότε κρότος όπλων και συρομένων αλύσεων ακούεται προ της εισόδου του ναού. Πάντων τα βλέμματα στρέφονται να ίδωσι τον υπό απαισίου ήχου αναγγελλόμενον· αλλ΄ αίφνης το φως του ηλίου σβέννυται και σκότος βαθύ απλούται κατά την εκκλησίαν. Οι ιερείς ζητούνσιν έντρομοι τα κρεμάμενα από του τραχήλου φυλακτήρια, οι δε άρχοντες του ξίφους την λαβήν. Οπότε δε παρελθούσης της ηλιακής εκλείψεως επέλαμψε και πάλιν η ημέρα, εν μέσω της συνελεύσεως εφάνη κυκλούμενος υπό δεσμοφυλάκων και αλύσεσι βεβαρυμένος ανήρ κάτωχρος και κατεσκληγώς υπό της κακουχίας, ράσον φέρων και πώγωνα μακρόν, επί δε της κεφαλής περικεφαλαίαν χαρτίνην, εφ΄ ης ήσαν δύο 'κακοί δαίμονες' εξωγραφημένοι.

Ούτος ήτο ο απόστολος της Βοημίας Ιωάννης Ούσσιος.

Η *Εισαγωγή* λοιπόν εμφανίζεται ως υπόδειγμα του τρόπου γραφής του Ροΐδη: ενώ παρουσιάζεται ως μια ιστορική σύνθεση, παραμένει η απεικόνιση της προσωπικότητας του συγγραφέα της, γεμάτου διάθεση να διηγηθεί με ένα χαμόγελο τις εκκεντρικότητες και τις παρεκτροπές των ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, χρησιμοποιήθηκε ως κατηγορία κατά του Ροΐδη, που χαρακτηρίστηκε λογοκλόπος από το συμπατριώτη του Αγησίλαο Τσελάλη⁵, στη δεκαετία του '60. Και δεν ήταν η πρώτη φορά, αν σκεφτεί κανείς πως ήδη το 1881 ο Χαρίλαος Δ. Μελετόπουλος,⁶ με δύο δηλητηριώδεις λίβελλους, τον κατηγορήσε για λογοκλοπή, πράγμα που επαναλήφθηκε πριν μερικά χρόνια από το γάλλο μελετητή Alain Boureau (1988)⁷. Σ' εκείνη την περίπτωση (του 1881) το έργο "θύμα" της λογοκλοπής ήταν *La rapessa* (1804), 32η από τις 48 *Novelle galanti* του ιταλού αββά Giambattista Casti⁸, αναμφισβήτητη πρωταρχική πηγή, μαζί με τον Σπανχάιμ, του μυθιστορήματος του Ροΐδη. Όπως είχα την ευκαιρία να σημειώσω αλλού⁹, και στην περίπτωση του Κάστη μια προσεκτική και παράλληλη εξέταση των δύο κειμένων δείχνει σαφώς ότι ο Ροΐδης χρησιμοποίησε σε αρκετά σημεία το ιταλικό πρότυπο· και θα μπορούσε κανείς να συμπεριστεί τη γνώμη του Κλ. Παράσχου, κατά τον οποίο η γένεση της *Ιωάννας* «αρχίζει με τον πηγαίο του Ροΐδη στο Βερολίνο»¹⁰ - όπου θα είχε πάρει την απόφαση να γράψει γι' αυτό το θέμα - αλλά η αρχική ιδέα πιστεύω ότι του είχε γεννηθεί από την ιταλική *Πάπισσα*, λαμβάνοντας επίσης υπόψη ότι με τον Κάστη τον ένωνε και το ίδιο πολιτιστικό humus, δηλ. οι αντιπαραδοσιακές και αντικληρικές ιδέες του Διαφωτισμού. Δε βλέπω λοιπόν το λόγο να σκεφτεί κανείς ότι ο Ροΐδης θέλησε να δημιουργήσει με την *Πάπισσά* του «έναν ελληνικό και θηλυκό Δον Ζουάν»¹¹, από τη στιγμή που έβρισκε στον Κάστη μια Giovanna, Πάπισσα στους πιο ζοφερούς χρόνους του Μεσαίωνα, που χρησίμευε ακριβώς στο σκοπό του να γελοιοποιήσει την απληστία του κλήρου, την υπερβολική λατρεία των λειψάνων, την αφέλεια του λαού, το φανατισμό, και της οποίας το ιστορικό υπόβαθρο ήταν επεξεργασμένο με τον πιο έξυπνο και απροκατάληπτο τρόπο. Ο Βύρων αναμφίβολα είναι ένας εμπνευστής του, μα η *Πάπισσα* του Κάστη - συγγραφέα τον οποίον εκτός των άλλων ήξερε καλά και ο άγγλος ποιητής - βρισκόταν εκεί έτοιμη για τη χρήση, με τις περιπετειώδεις περιπλανήσεις, τους έρωτές της, το αξιολύπητο τέλος της, και με όλο της το αντικληρικό φορτίο, αστείο και μη.

Συνεπώς, το ότι η *Εισαγωγή*, και γενικότερα η *Πάπισσα*, δεν είναι πρωτότυπα, ως προς την ύλη του περιεχομένου τους, είναι βέβαιο, αλλά, στην πραγματικότητα αυτό δεν έχει

σημασία από την άποψη της κριτικής. Για την ακρίβεια, κανένα έργο δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα πρωτότυπο μόνο ως προς το περιεχόμενό του, εννοώντας το με την αφηρημένη έννοια. Σ' αυτό το ύφος του συγγραφέα προσθέτει ένα σημαντικό χαρακτηριστικό¹². Αναφέρομαι εδώ στην αρχή σύμφωνα με την οποία ένας γνήσιος καλλιτέχνης επινοεί ουσιαστικά μόνο τη μορφή. Η υπεροχή της μορφής απέναντι στο περιεχόμενο, η αδιαφορία του ενός σε σχέση με την άλλη, στα κείμενα τέχνης, θεωρείται γενικά από την κριτική ένα αξίωμα. Έγραφε πριν από έναν αιώνα ένας σικελός λόγιος: «Πού είναι ο άνθρωπος ο οποίος μπορεί σήμερα να επινοήσει ένα πρόσωπο ή μια πλοκή εντελώς καινούρια; Καθετί ήταν ήδη παλιό, από την εποχή του Σολομώντα»¹³.

Εξάλλου, για τη μορφή ο Ροΐδης από τα πρώτα κιόλας γραπτά του -1860/1865- είχε εκδηλώσει μια ιδιαίτερη προσοχή, στραμμένη όχι μόνο στην αισθητική αλλά και στην ηθική, δηλαδή στην υποχρέωση του ύφους. Ένα ύφος που, όπως σοφά παρατηρεί ο Παράσχος, «δεν εκφράζει μια συνείδηση καλλιτεχνική μόνο, εκφράζει και μια συνείδηση ηθική, όχι την αισθητική μόνο ανάγκη για το ωραίο, παρά και κάτι σα χρέος για το ωραίο, – το άρτιο»¹⁴. Η ανησυχία του συγγραφέα μας είναι να μην κουράσει τον αναγνώστη, σκέπτομαι τη φράση μετά τον *Πρόλογο*, και πριν από την *Εισαγωγή*: «Την αντικρύ Εισαγωγή δύναται να παραλείψει ο μη αγαπών τας ιστορικές συζητήσεις, τα χασμήματα και τας παραπομπάς», που επαναλαμβάνει μια σκέψη την οποία εξέφρασε κιόλας στον ίδιο *Πρόλογο*¹⁵, και δήλωσε λίγο αργότερα: «κατ' εμέ η μεγαλυτέρα ανηθικότης είναι να αποκοιμίζη τις τον αναγνώστην του»¹⁶. Έτσι, κατά τον ίδιο τρόπο του μυθιστορήματος, και στην επιστημονική *Εισαγωγή*, όπως παρατηρήσαμε, γίνεται αισθητή, σχεδόν σε κάθε σελίδα, η παρουσία του συγγραφέα, αυθεντικού *καλλιτέχνη του λόγου*¹⁷, η θαυμαστή του αίσθηση του μέτρου, η προσωπική του άποψη για το λογοτεχνικό κάλλος¹⁸.

II. Η εξέλιξη της πνευματικής πορείας του έλληνα λογοτέχνη ολοκληρώνεται με το γράψιμο των αφηγημάτων όπου, πάντα μέσα στο ροΐδειο ύφος, εκδηλώνει μια μεγαλύτερη διάθεση για συλλογισμό, μια στοχαστική συμπεριφορά που δεν γνωρίζαμε και μια ανησυχία για το μυστήριο του κόσμου και τη μοίρα του ανθρώπου. Κι ακριβώς σε μερικές σελίδες αυτού του τελευταίου Ροΐδη, όταν είναι πια κουρασμένος, απομονωμένος από τον κόσμο εξαιτίας της βαρηκοΐας και κοντά στο ύστατο χείρ, αντηχεί η φωνή μιας άλλης

φυσιογνωμίας της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, του μεγάλου ιταλού ποιητή Giacomo Leopardi (1798-1837).

Ο Ροΐδης αναφέρει ρητά τον Leopardi, απ' ό,τι εγώ γνωρίζω, σε τρία κείμενα: *Άγιος Σώστης* (1891)¹⁹, *Τα Είδωλα* (1893)²⁰, *Τα εφήμερα* (1898)²¹, δεν αναφέρει όμως τόσο τον ποιητή όσο τον στοχαστή, δίπλα σε άλλους στοχαστές, πότε τους Vico, Beccaria, Rosmini, Muratori, Filangieri, πότε τον Εκκλησιαστή, τον Ιερεμία, τον Schopenhauer, πότε τον Max Stirner, δηλαδή όταν πρόκειται γι' αυτούς που περιέγραψαν τις ανθρώπινες αθλιότητες. Αλλά ο λεοπαρδιανός στοχασμός προβάλλει κατά τρόπο διάχυτο και σε άλλα πεζογραφήματα, με τα κεντρικά του θέματα: την ανία και τη δυστυχία της ύπαρξης, την απόλυτη δυσπιστία στον πολιτισμό και την πρόοδο²², το βιταλισμό ως αντίδοτο κατά του υπαρξιακού άγχους και της ανίας.

Αυτός ο τελευταίος συλλογισμός εκφράζεται με πεποίθηση σε δύο σημεία του *Άγιος Σώστης*:

1. «Όσοι είχαν πριν το ευτύχημα να μεταβαίνουν το εσπέρας από του αγρού ή του εργοστασίου εις το δείπνον και την κλίνην των, καθ' ον τρόπον ο βους από του αρότρου εις την φάτνην, ως εκείνος κοπιώντας βαρέως, τρώγοντες απλήστως και κοιμώμενοι άνευ ονειρών, θα ηυκαίρουν τότε να ερωτήσωσι πώς έτυχε να ευρεθώσιν επί του κόσμου τούτου, τις του βίου ο σκοπός και τι πέραν του τάφου υπάρχει;» (σ. 27).

2. «Ρίψε εις την θάλασσαν τον Λεοπαρδην και μετ' αυτού πάντας τους φιλοσόφους και ποιητάς πλην του Ομήρου, του Ανακρέοντος και του Θεοκρίτου· αντί μεταφυσικών ή επιστημονικών φαντασμάτων κυνήγα λαγούς ή γυναίκας, τρέχε, ίππευε, κωπηλάτει, φύτευε λάχανα ή σχίζε ξύλα, κοπίαζε σωματικώς και αναπαύου πνευματικώς, όπως βραδύτερον επεβληθή η ώρα, καθ' ην κατανοήσας το άσκοπον του βίου και την κενότητα πάσης ελπίδος, θα ποθήσης βαθύν και ατελεύτητον ύπνον και, ως εγώ, θ' ανακράξης, ω Νιρβανά!» (σ. 29).

Μερικές έννοιες, ιδιαίτερα αγαπητές στον ιταλό ποιητή, επαναλαμβάνονται πολύ καθαρά στα πεζογραφήματα του Ροΐδη:

1. 'il piacere figlio d'affanno', δηλαδή η χαρά που ακολουθεί ύστερα από μια στενοχώρια – θυμίζω, *exempli gratia*, το πασίγνωστο ποίημα *La quiete dopo la tempesta* – το ξαναβρίσκουμε στο αφήγημα *Τα ευτυχήματα της αρρωστίας*:

Αλλά το μέγιστον υπέρ της αρρωστίας επιχείρημα είναι ότι δεν δύναται τις χωρίς ν' ασθενήση να εντρυφήση εις την υπερτάτην μακαριότητα της αναρρώσεως²³.

Για μια στιγμή πράγματι γλύτωσε από την τελική αναπόφευκτη ήττα που έτυχε σε κάποιον άλλον ασθενή ο οποίος δεν τα κατάφερε και μεταφέρεται στην τελευταία του κατοικία «εξαπλωμένος μέσα εις το άσχημον εκείνο κουτίον ». Τι ταραχή, τι συγκίνηση

αλλά και πόσην αισθάνεσαι απόκρυφον χαράν συγκρίνων την τύχην σου προς την του δυστυχούς νεκρού! «Αν ήμην εγώ, σκέπτεσαι, μέσα εις το αποτρόπαιον εκείνο φέρετρον, θα μετέβαινα ως ούτος εν μέσω του αδιαφορούντος τούτου πλήθους εις την μαύρην τρύπαν, από την οποίαν δεν εξέρχεται τις πλέον»²⁴.

2. Επίσης, η άποψη σύμφωνα με την οποία όσο πιο πολύ μια ψυχή είναι έξοχη, δηλαδή όσο μεγαλύτερη είναι η ευαισθησία της, τόσο μεγαλύτερη είναι η δυστυχία:

[...] μυριάκις ευτυχέστερος είναι ο βράχος του φυτού, το φυτόν του ζώου και τούτου του ανθρώπου, και αυτή δε η ανθρώπινη δυστυχία προβαίνει αυξάνουσα από το βρέφους μέχρι του πρεσβύτου και από του ηλιθίου μέχρι του μεγαλοφυούς ανδρός κατ' ακριβή και απαράβατον προς την διανοητικήν ανάπτυξιν αναλογίαν²⁵

Ας διαβαστεί ο στοχασμός του Λεοπάρντι, λ.χ. στο *Διάλογο της Φύσεως και μιας Ψυχής* (*Dialogo della Natura e di un' Anima*):

[...] l'ecceellenza delle anime importa maggiore intensione della loro vita, la qual cosa importa maggior sentimento dell'infelicità propria, che è come se io dicessi maggiore infelicità²⁶.

3. Και ακόμη η ειρωνία για το *exegi monumentum* του Οράτιου, για την επιθυμία δηλαδή της δόξας (και μετά το θάνατο), που κυριαρχεί στον άνθρωπο:

[...] εννώ [...] τον πόθον της κληροδοτήσεως διαρκούς μνήμης της διαβάσεως ημών δια του κόσμου εις τας έπειτα γενεάς. Πολλοί εναβρύνονται πιστεύοντες, ότι το υποκείμενον αυτών προϋπήρχε λανθάνον παρά τοις ενδόξοις προγόνοις, οίτινες εγέννησαν τους μέλλοντας να γεννήσωσιν αυτούς, κατορθούντες ούτω να επεκτείνωσιν επί τινας αιώνας την ύπαρξιν αυτών εν τω παρελθόντι. Τούτων η μωρία είναι προφανής· αλλ' αν εξετάσωμεν ακριβώς τα πράγματα δύσκολον είναι να θεωρήσωμεν ως ολιγώτερον μωρούς τους φλεγομένους υπό του πόνου επιβιώσεως του ονόματος αυτών παρά τοις μεταγενεστέροις.

Αλλόκοτον όσον και κοινόν είναι το αίσθημα το άγον ημάς να μεριμνώμεν περί γεγονότων, τα οποία ενδέχεται να απέλθωσιν, όταν δεν θα υπάρχωμεν πλέον, και ν' αποδίδωμεν μεγάλην σημασίαν εις την περί ημών γνώμην ανθρώπων, οίτινες δεν γεννήθησαν ακόμη. Μεθύομεν προκαταβολικώς δι' οίνου τον οποίον ουδέποτε θα πίνωμεν²⁷.

Ίδια άποψη για τη ματαιότητα αυτής της επιθυμίας του ανθρώπου στο *Ο Παρίνι, ή για τη δόξα* (*Il Parini, ovvero della gloria*):

Dunque per ultimo ricorrerai coll'immaginativa a quell'estremo rifugio e confronto degli animi grandi, che è la posterità. [...] Perocché l'uomo è sempre inclinato e necessitato a sostenersi del ben futuro, così come egli è sempre malissimo soddisfatto del ben presente. Laonde, quelli che sono desiderosi dei gloria, ottenutala pure in vita, si pascono principèalmente dei quella che sperano possedere dopo la morte, nel modo stesso che niuno è

così felice oggi, che disprezzando la vana felicità presente, non si conforti col pensiero di quella parimente vana, che egli si promette nell'avvenire²⁸.

Ενώ, στο *Διάλογο μεταξύ της Μόδας και του Χάρου (Dialogo della Moda e della Morte)*, η Μόδα απευθύνει μια ειρωνική επίπληξη κατά της λογοτεχνικής αθανασίας, εξάγει δηλαδή ένα θάνατο που αποκλείει κάθε ελπίδα μεταθανάτιας μνήμης:

Finalmente perch'io vedeva che molti si erano vantati di volersi fare immortali, cioè non morire interi, perché una buona parte di se non ti sarebbe capitata sotto le mani, io quantunque sapessi che queste erano ciance, e che quando costoro o altri vivessero nella memoria degli uomini, vivevano, come dire, da burla, e non godevano della loro fama più che si patissero dell'umidità della sepoltura [...] ho levata via quest'usanza di cercare l'immortalità, ed anche di concederla in caso che qualcuno per caso la meritasse. Di modo che al presente, chiunque si muoia, sta sicura che non ne resta un briciolo che non sia morto [...]²⁹.

Αλλά ακόμα πιο προφανής μου φαίνεται η επίδραση του Λεοπάρντι σε ένα από τα τελευταία αφηγήματα του Ροΐδη, *Τα εφήμερα*³⁰ (πρόκειται για ένα είδος εντόμων < αρχ. εφήμερον) που ο έλληνας πεζογράφος, όπως λέει, παρατήρησε μια καλοκαιριάτικη Κυριακή, κάνοντας περίπατο στις όχθες του ποταμού Κηφισού, ενώ πετούσαν σαν σύννεφο πάνω από τα νερά.

Γράφει:

Το πλήθος και η λευκότης αυτών ανεκάλεσαν εις την μνήμην μου όσα είχαν αναγνώσει περί των εφημέρων, και μετ' αυτών όσας η τύχη των εντόμων τούτων μοι υπηγόρευε πολλάκις, εν συγκρίσει προς την ανθρωπίνην, μελαγχολικάς σκέψεις (σ. 281).

Είναι η αρχή μιας σειράς συλλογισμών για τις θλιβερές συνθήκες ζωής του ανθρώπου, η οποία παρουσιάζεται με μια μεταφορά, κρυμμένη μέσα στο διάλογο που το αφηγηματικό "εγώ" φαντάζεται ότι ακούει μεταξύ δύο εφημέρων. Η παραφροσύνη του ανθρώπου, η απεισκευασία και η ανοησία του που τον κάνουν να μην ξέρει να χρησιμοποιεί το χρόνο που έχει στη διάθεσή του, κι ακόμα περισσότερο το άγχος να θέλει να παρατείνει τη ζωή του παρ' όλη την πλήξη που τον στενοχωρεί και τις ταλαιπωρίες που τον βασανίζουν, γίνονται ευκρινέστερα στον αφηγητή, όταν τα συγκρίνει με την τύχη των εφημέρων, που ζουν μόνο λίγες ώρες, αφιερωμένες εξολοκλήρου στον έρωτα, και γι' αυτό τα χαρακτηρίζει ευτυχέστατα.

Λέει:

Ός τα τάγματα κατά στρατιωτικήν επιθεώρησιν, ούτω παρήλαννον αλλεπάλληλοι εις την μνήμην μου όλαι αι αθλιότητες του ανθρωπίνου βίου (σ. 284).

Θίγει και την ανία:

Τον βίον ημών ευρίσκομεν βραχύν, αλλά συγχρόνως και πάσαν ώραν αυτού μακράν [...] Την διάρκειαν του βίου αυτού [ο άνθρωπος] ευρίσκει πολύ βραχείαν. Αληθές είναι ότι διέρχεται τα τρία τέταρτα αυτής χασμώμενος ή στενάζων, αλλ' εβδομήκοντα ή ογδοή έτη δεν αρκούσιν εις αυτόν δια να χορτάση τα χασμήματα και τους στεναγμούς (σσ. 284, 285).

Αυτή είναι μια σκέψη που συναντάμε και σε άλλα πεζά, π.χ. τα *Ευτυχήματα της αρρωστίας* (σ. 257):

Ο καιρός εξακολουθεί το έργον του. Καθ' εκάστην αποβάλλεις μέρος της ευαισθησίας σου και της ικανότητος προς συγκίνησιν και χαράν. Τα χασμήματα υπερισχύουν και πάλιν και ο καθημερινός βίος σε φαίνεται όπως πριν πεζός, πληκτικός, μονότονος και ανούσιος ως νερόβραστος κολοκύνθη.

Και ακόμα:

[...] Όσον ακριβέστερον εξετάζω τα πράγματα, τόσον μάλλον κλίνω να πιστεύω, ότι το εφήμερον είναι το μόνον του Θεού πλάσμα, εις το οποίον δεν αρμόζει τι δυνάμενον περι λοιπών και προ πάντων περι του ανθρώπου να ρηθή, ότι κάλλιον θα ήτο να μη γεννηθή³¹.

Η ίδια ακριβώς γνώμη για την ύπαρξη, την πλήξη, την προτίμηση του θανάτου σε σχέση με τη ζωή, (κυρίαρχα θέματα άλλωστε σ' όλο το μακροκείμενο του Λεοπάρντι), εκφράζεται με σαφήνεια σε μία άλλη από τις *Operette morali*, *Διάλογος μεταξύ ενός φυσικού και ενός μεταφυσικού (Dialogo di un fisico e di un metafisico)*, όπου ο ιταλός ποιητής βεβαιώνει με το στόμα του μεταφυσικού γι' αυτά τα έντομα:

[...] perciò non solo io non mi curo dell'immortalità [...] ma, in cambio di ritardare o interrompere la vegetazione del nostro corpo per allungare la vita [...] io vorrei che la potessimo accelerare in modo che la vita nostra si riducesse alla misura di quella di alcuni insetti chiamati efimeri, dei quali si dice che i più vecchi non passano l'età di un giorno, e con tutto ciò muoiono bisavoli e trisavoli. Nel qual caso io stimo che non ci rimarrebbe luogo alla noia. [...] Ma piena d'ozio e di tedio, che è quanto dire vacua, dà luogo a creder vera quella sentenza di Pirrone, che dalla vita alla morte non è divario³².

Ο Λεοπάρντι επανέρχεται στα εφήμερα και στο *Zibaldone* 3511³³, όπου βρίσκουμε την ίδια αναφορά στον Αριστοτέλη που ο Ροΐδης τοποθετεί στην αρχή του αφηγήματός του (σ. 279):

[...] E s'egli è vero come dicono, che nel fiume Apanis nella Scizia vi abbia degli animaletti, tra i quali, quei i quali essendo nati il mattino, muojono la sera, sono i più vecchi, e muojono carichi di figli, di nipoti, di pronipoti, e di anni a lor modo [...] se questo, dico, è vero [...] egli è certissimo che l'idea che questi animaletti si formano e naturalmente acquistano della durata e quantità, per esempio di una mezz'ora di tempo, è tanto maggiore della nostra idea, che noi non possiamo pur concepire il quanto. [...].

Και ο Ροΐδης:

Φυλλομετρών ημέραν τινά τας περί τα ζώα ιστορίας του Αριστοτέλους έτυχε ν' αναγνώσω εν αυταίς τα εξής:

«Περί τον Ύπανιν ποταμόν, τον περί τον Βόσπορον Κιμμέριον, υπό τροπάς θερινάς καταφέρονται υπό του ποταμού οίον θύλακοι μείζους ρωγών, εξων ρηγνυμένων εξέρχεται ζών πτερωτόν τετράπουν· ζή δε και πέτεται μέχρι δειλής, καταφερομένου δε του ηλίου απομαραίνεται και άμα δυομένου αποθνήσκει, βιώσαν ημέραν μίαν, διό και καλείται εφήμερον».

Η μνεία αυτών των εντόμων υπάρχει άλλες δύο φορές στο έργο του ποιητή από το Ρεκανάτι, και ο συλλογισμός του επεκτεινόμενος - στο πρώτο απόσπασμα που ακολουθεί εδώ - από την τύχη των μοντέρνων βιβλίων στην τύχη των ανθρώπων, φτάνει σε κορυφές καθαρού λυρισμού:

α. *Zibaldone* 4270, 2 Απριλίου 1827:

La sorte dei libri oggi, è come quella degli insetti chiamati efimeri (éphémères): alcune specie vivono poche ore alcune una notte, altre tre o quattro giorni; ma sempre si tratta di giorni. Noi siamo veramente oggidì passeggeri e pellegrini sulla terra: veramente caduchi: esseri di un giorno: la mattina in fiore, la sera appassiti, o secchi: soggetti anche a sopravvivere alla propria fama, e più longevi che la memoria di noi. Oggi si può dire con verità maggiore che mai: Οίη περ φύλλων γενεή, τοιήδε και ανδρών (*Iliade*, VI, 146).

β. *Zibaldone* 4272, ίδια ημερομηνία:

[...] efimeri, che vivono nello stato di *larve* e di *ninfe* per ispazio di un anno, alcuni di due anni, altri di tre, sempre affaticandosi per arrivare a quello d' insetti alati, nel quale non durano più di due, di tre, o di quattro giorni, secondo le specie; e alcune non più di una, di due o di tre ore). (*Encyclopédie*, art. *éphémères*)³⁴.

Είναι εμφανής ο εντυπωσιασμός που η τύχη αυτών των μικρών ζωυφίων ασκεί στο μεγάλο ποιητή, προκαλώντας του στοχαστικά ανοίγματα για τα σοβαρά και άλυτα προβλήματα της ύπαρξης. Ο ίδιος επανέρχεται στο συλλογισμό με τον οποίο ο Ροΐδης ολοκληρώνει το σύντομο αφήγημά του:

Ο πάγκοινος και ανεκρίζωτος εκ της καρδίας ημών πόθος μακράς υπάρξεως μ' φαίνεται κατά την στιγμίν εκείνην τόσον άτοπος και παράλογος, ώστε ησχυρόμην ν' ανήκω εις το μωρόν και τρισάθλιον ανθρώπινον γένος και εζήλευα τας πετώσας υπεράνω του ρεύματος μικράς χρυσαλλίδας, τας οποίας επέμενα να ταυτίζω μετά των τρισολβίων εφημέρων (σ. 286)³⁵.

Έτσι, υπογραμμίζοντας την ιδανική ζωή των εντόμων που καλούνται εφήμερα, όπου δεν υπάρχει «χώρος για ανία», ο έλληνας συγγραφέας υιοθετεί μια έννοια της μηδενικής πλοκής των *Operette morali*, την οποία ο ιταλός στοχαστής αποκόμισε από την

απεγνωσμένη απαισιοδοξία του. Μια τέτοια αντίληψη για την ύπαρξη ωθεί τον Ροΐδη να σκέφτεται πικρά για τη χρονολογική μέτρηση της ζωής, που θεωρεί αναπόφευκτο κακό, και να προτιμά τον πρόωρο θάνατο από το άγχος για τη μακροζωία, έμφυτο σε κάθε άνθρωπο.

Η φωνή του Λεοπάρντι, πιστεύω, αντηχεί ευκρινώς μέσα σ' αυτόν τον «κρυφότερο ψίθυρο του εαυτού του»³⁶ που ένας ανέκδοτος και απελπισμένος Ροΐδης εμπιστεύεται στις τελευταίες του σελίδες.

* Για την επιμέλεια της μετάφρασης, επιθυμώ να ευχαριστήσω με ιδιαίτερη αγάπη τη Σοφία Ζαμπάλου, λέκτορα της Έδρας μου.

¹ Fr. Spanheim, *Disquisitio historica de papa foemina inter Leonem IV et Benedictum III ...*, Leyda, 1691, στη γαλλική μετάφραση του J. Lenfant, *Histoire de la papesse Jeanne*, fidèlement tirée de la dissertation latine de Mr. de Spanheim, Köln 1694, έκδοση συμπληρωμένη με σημειώσεις του A. de Vignoles, La Haye, Sheurler, 1720. Για τις παραπομπές χρησιμοποιώ την ανατύπωση του 1736, χωρίς να τη διορθώνω ορθογραφικά.

² Μόνο νύξεις για τον Σπανχάιμ στην εισαγωγή της τελευταίας έκδοσης του μυθιστορήματος: *Εμμανουήλ Ροΐδης, Η Πάπισσα Ιωάννα. Το αυθεντικό κείμενο του 1866*. Εισαγωγή-επιμέλεια: Δημήτρης Δημητρούλης, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2005, σσ. XXXVI και XLII.

³ Για τις παραπομπές χρησιμοποιώ την έκδοση: Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα Α΄- Ε΄*. Φιλολογική επιμέλεια Άλκη Αγγέλου [Φιλολογική Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα, Ερμής, 1978.

⁴ *Επιστολή Β΄*, στον τόμο Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα, Α΄*, ο. π., σ. 331.

⁵ Α. Τσελάλης, *Κείμενα Ιεζεκιήλ ντε Σπανχάιμ. Η ιστορία της πάπισσας Ιωάννας. Αντιπαραβολή με την Πάπισσα του Ροΐδη*. Πρόλογος-επιμέλεια-σχόλια Αγγελιάου Τσελάλη, Αθήνα, Γιαννικός, 1963.

⁶ Χ.Δ. Μελετόπουλος, *Η αλήθεια περί της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1881, σσ. 88-94· *Παπίσση Ιωάννας πατέρες*, και [Χ.Δ. Μελετόπουλος] *Απάντησις προς την «Σύντομον Απάντησιν» του Καρατζά-Ροΐδου υπό Δημητρίου Τζαννετάκη*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφίου Αδελφών Πέερρη, 1881.

⁷ A. Boureau, *La Papesse Jeanne*, Paris, Aubier, 1988. Ο γάλλος μελετητής υποβάλλει στην προσοχή της κριτικής τη νουβέλλα *La Papessa* του ιταλού αββά Κάστη και το μυθιστόρημα του Ροΐδη και θεωρεί την πρώτη μεγάλη «charme» και «prototype de la plaisanterie érudite». Ο ίδιος ακόμα, μιλώντας για τους συγγραφείς που μετά τον αββά αντιμετώπισαν το ίδιο θέμα, βεβαιώνει γενικά: «On copia le brillant Casti sans jamais le dépasser ni même l'égalier», και ιδιαίτερα ότι ο Ροΐδης θα είχε μιμηθεί «d'assez près la longue nouvelle de Casti», και μάλιστα θα την είχε, χωρίς άλλο, "démarqué" (αυτόθι, σσ. 169-170). Σ' αυτή την εκτενή μελέτη παραπέμπω επίσης για την πλούσια βιβλιογραφία επί του θέματος· της ίδιας είναι διαθέσιμη και μια ιταλική μετάφραση: A. Boureau, *La Papessa Giovanna. Storia di una leggenda medievale*, Τορίνο, Einaudi, 1991, την οποία ο Boureau διορθώνει σιωπηρά, τρία χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, αφαιρώντας την προηγούμενη κριτική του για την αξία του Ροΐδη, και κάνοντας μόνο μία νύξη στο σκάνδαλο που προκάλεσαν στη Γαλλία οι δύο μεταφράσεις – τις ονομάζει διασκευές – της *Πάπισσας*, το 1878 και το 1909 (σ. 253). Ένα άλλο λεπτομερές δοκίμιο εμφανίστηκε μερικά χρόνια πριν: C. D'Onofrio, *La papessa Giovanna. Roma e papato tra storia e leggenda*, Roma, Romana Società Editrice, 1979.

⁸ *Novelle* του Giambattista Casti, τόμ. I-III, Parigi, Stamperia Italiana, anno XII, 1804. Η *Παπέσσα* βρίσκεται στον τόμ. II. Ο Casti και άλλοι (Giorgio Baffo, Domenico Batacchi, Domenico Tempio) τους οποίους μπορούμε να χαρακτηρίσουμε 'ελευθεριάζοντες της επαρχίας', ανήκουν στους λογοτέχνες που ανθούν στο περιθώριο της επίσημης Λογοτεχνίας του 18ου αιώνα και οι οποίοι επιλέγουν τα θέματά τους από το ρεπερτόριο της χυδαίας κωμωδίας που κατά προσέγγιση καταχωρίστηκε κάτω από την ετικέττα της «moda bernesca». Ένας άλλος ρωμαίος ποιητής, ο Giuseppe Gioachino Belli – για τον οποίο όμως ο Ροΐδης δεν κάνει λόγο –, είχε γράψει ένα sonetto, *La papessa Giovanna*, με χρονολογία 26 Νοεμβρίου 1831, πβ. A. Zimbone, «Ροΐδης και Ιταλία», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*. Α΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών" (Berlin 2-4 ott. 1998) τόμ. Α΄, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 119-120.

⁹ Για τους Κάστη και Σπανχάιμ, και ακόμη για τις κατηγορίες κατά του Ροΐδη εκ μέρους του Μελετόπουλου, του Τσελάλη, του Boureau ήδη ασχολήθηκα πριν από μερικά χρόνια, πβ. A. Zimbone, «Il romanzo di Emmanuël Roidis e il suo 'modello' italiano», *Medioevo romanzo e orientale: testi e prospettive storiografiche*, Messina, Rubbettino, 1992, σσ. 321-336, και Ead., «Il "Prologo" della *Πάπισσα Ιωάννα*», *Δίπτυχα* 6, Μνήμη Bruno Lavagnini (1994-95), σσ. 499-523. Για την επίδραση που

δέχτηκε ο Ροΐδης από τον Κάστη βλ. και τις σημειώσεις στο Emmanuël Roidis, *La Papessa Giovanna*. Romanzo, μετάφραση F. Pontani, Μιλάνο, Crocetti, 2003, σσ. 176-215.

¹⁰ Κλ.Β. Παράσχος, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η ζωή, τὸ ἔργο, ἡ ἐποχή του*, I, Αθήνα, Μόσχος, 1942, σ. 49.

¹¹ Βλ. π.χ., Α. Γεωργαντά, *Αιών Βυρωμανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*, Αθήνα, Εξάντας, 1992, σ. 76· Ead., *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα, Ιστός, 1993, σ. 221· «Εμμ. Ροΐδης», Παρουσίαση-Ανθολόγηση Δονάτου Μπέζα, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας*. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τόμ. Ε' 1830-1880, Αθήνα, Σοκόλης, 1996, σ. 17· Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η αμαρτωλή Ιωάννα και το σκάνδαλο της γραφής» *Νέα Εστία* 1772 (Νοέμβρ. 2004), σ. 640.

¹² Είναι γνωστό ότι ο Molière στο έργο του *Fourberies de Scapin* έκλεψε μια ολόκληρη σκηνή από το *Le pedant joué* του Savinien de Cyrano de Bergerac (1619-1655). Και στα δύο έργα υπάρχει ένας απατεώνας που, για να καταφέρει να πάρει λεφτά από ένα γέρο τσιγκούνη, του διηγείται ότι το γιο του, που είχε ανέβει σε μια τουρκική γαλέρα στο λιμάνι, τον είχαν απαγάγει. Ο πατέρας προσπαθεί όσο μπορεί να καθυστερήσει την πληρωμή των λύτρων, και σε κάθε βήμα λέει με παράπονο: «Μα τι διάολο πήγαινε να κάνει σ' εκείνη την γαλέρα;» Η σκηνή του Molière είναι από τις ωραιότερες του κωμικού θεάτρου όλων των εποχών, γιατί βασίζεται πάνω στο εφέ της "επωδού", αλλά το ίδιο συνέβαινε στον Cyrano. Συγκρίνοντας όμως τα δύο κείμενα, φαίνεται ότι ο Molière καθιστά την επωδό πιο ξερη, το δικό του «que diable alloit-il faire dans cette galère?» είναι πιο ουσιώδες από το «que diable aller faire aussi dans la galère d'un Turc?» του Cyrano, ο Argante του Molière επαναλαμβάνει τη φράση επτά φορές συν μία παραλλαγή, ενώ ο Granger του Cyrano την επαναλαμβάνει μόνο πέντε φορές συν τρεις παραλλαγές. «Δεν είναι λίγο», όπως γράφει ο Umberto Eco, που συνεχίζει: «Molière έκλεψε την ιδέα, αλλά ο ρυθμός που πρόσθεσε είναι κάτι δικό του. Είμαστε διατεθειμένοι να συγχωρήσουμε μία κλοπή που έγινε με επιδεξιότητα;»

¹³ *La Biblioteca Capuana. Manoscritti e carteggi superstiti editi e inediti*, επιμέλεια και εισαγωγή Croce Zimbone, Κατάνη, Edizioni Greco, 1982, σ. 19. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για την *Κόλαση* του Δάντη: κατά βάθος, ως προς το περιεχόμενο, δεν είναι άλλο παρά ο αστυνομικός κατάλογος της Φλωρεντίας του 1300.

¹⁴ Κλ.Β. Παράσχος, «Ελληνισμός και ευρωπαϊσμός του Ροΐδη (ένα θεμελιακό πρόβλημα)», *Νέα Εστία* 42 (Χριστ. 1947), σ. 174.

¹⁵ *Τοις εντευξομένοις*, σ. 71· «Αλλ' ο προς το κοινόν σεβασμός [...] δεν αρκεί όμως εις τους αναγνώστας, οίτινες πλην τούτου απαιτούσι παρά του συγγραφέως και να μην αποκοιμίζη αυτούς». Για τον Πρόλογο της *Πάπισσας Ιωάννας* πβ. Α. Zimbone, «Il "Prologo" della *Πάπισσα Ιωάννα*», ο.π., και Ead., «La Papessa Giovanna di Emmanuël Roidis: storia o romanzo?», στον τόμο *La Letteratura, la Storia, il Romanzo*, επιμ. Μ. Tropea, Κατάνη, Dipartimento di Filologia Moderna, 1998, σσ. 403-421.

¹⁶ Επιστολή Β', στον τόμο Εμμ. Ροΐδη, *Άπαντα*, Α', ο. π., σ. 323.

¹⁷ Γ. Ξερόπουλος, «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Ποικίλη Στοά*. Εθνικόν Ημερολόγιον (1891), σ. 28.

¹⁸ Ο ίδιος ο Ροΐδης μας πληροφορεί για μερικούς δυτικούς συγγραφείς από τους οποίους εμπνεύστηκε για να πραγματοποιήσει έναν ιδιαίτερο τρόπο γραφής, με τον οποίο, σαν ένας άλλος Βατέλος (περίφημος μάγιστρας του πρίγκιπα του Κοντέ, που αυτοκτόνησε το 1671, επειδή απέτυχε σ' ένα γεύμα προς τιμήν του Λουδοβίκου 14ου, και του οποίου τον τραγικό θάνατο απαθανάτισε η *μαντάμ de Sévigné*), ήταν σε θέση να καταστήσει «ουχί νόστιμον, αλλ' απλώς υποφερτόν καλόγηρον του μεσαιώνος». (*Άπαντα*, Α', σ. 72) Μεταξύ αυτών των συγγραφέων συγκαταλέγονται, εκτός από το λόρδο Βύρωνα και τον αββά Κάστη, ο Heinrich Heine, μέρος του έργου του Alfred de Musset και η ιταλική επικο-κωμική και εύθυμη ποίηση που, μετά τον Πούλκη, από το '400, με τον Francesco Berni, φτάνει μέχρι στους ευθυμογράφους (humoristes) και σατιρικούς του '700, (σημειωτέον ότι και ο Πούλκης και ο Berni, όπως άλλωστε και ο Κάστης, ήταν γνωστοί στον Βύρωνα). Αυτή λοιπόν την τέχνη άντλησε «ενδύων τας εννοίας του τον παρδαλόν χιτώνα του Άινε, του Ρίχτερ, του Αβούτ και των άλλων οπαδών του αριστοτελικού 'παρά προσδοκίαν γράφειν» («Περί συγχρόνου εν Ελλάδι κριτικής», *Άπαντα*, Β', σ. 248. Ιδιαίτερα, όπως ισχυρίστηκε ο Ν.

Βαγενάς («Ροΐδης και Ρίχτερ», *Η ειρωνική γλώσσα*, Αθήνα, Στιγμή, 1994, σσ. 275-279), ο Ροΐδης παίρνει αυτή την τεχνική από τον Ρίχτερ, που θεωρείται ένα από τα πιο αγαπητά του πρότυπα (βλ. τις συχνές του αναφορές σ' αυτόν τον συγγραφέα και τη σύντομη εργασία: *Ρίχτερ ο μοναδικός*, *Άπαντα*, Ε', 308, 309, πβ. Βαγενάς, ο π., σ. 279). Θα ήμουν, τέλος, αρκετά προσεκτική πριν αποδώσω στον Ροΐδη, σ' αυτό το δικό του «νεανικόν αμάρτημα», μια ισχυρή δέσμευση κοινωνικής ανατροπής των συντηρητικών θεσμών του ελληνικού κράτους. Ο στόχος του Ροΐδη δεν μου φαίνεται τόσο κοινωνικός ή πολιτικός όσο επιτυχώς λογοτεχνικός: γράφει «πάντοτε μετ' ορέξεως», όπως σωστά υποστηρίζει ο Ξενόπουλος, ο. π. Αργότερα θα βρει, στην άσκηση της κριτικής, τον «συγγραφικό του παλμό» (πβ. *Εμμανουήλ Ροΐδης, Η Πάπισσα Ιωάννα, επιμέλεια Άλκη Αγγέλου*, NEB, Ερμής, Αθήνα 1988, *Εισαγωγή*, σ. 48). Αυτό μας το επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Ροΐδης στον *Πρόλογο* του μυθιστορηματός του (σ. 73): «Οπουδήποτε εύρισκον το δυνάμενον να παράσχη αφορμήν γέλωτος, εδραττόμην αυτού, αδιαφορών αν εις μοναστήριον υπεκρούπτετο ή εις ακαδημίαν, υπό το ράσον μοναχού ή τον τρίβωνα φιλοσόφου». Αυτοβιογραφική αλήθεια στην οποία επανέρχεται με δύναμη και σαφήνεια σε μια επιστολή του 1866 που απευθύνεται στον Th. Hansen: «[...] ότε έγγραφα την *Πάπισσαν* ούτε αναμορφωτής ούτε διώκτης των εκκλησιαστικών καταχρήσεων εσκόπευα να γείνω, αλλά μόνον σκοπόν είχαν να γράψω εν βιβλίον *humoristique* [...]. Αλλ' αφού θέλοντα και μη θέλοντα εθέλησαν να με καταστήσωσι αντίπαλον και διώκτην των ιερατικών καταχρήσεων θέλω ακολουθήσει την οδόν, την οποίαν με εχάραξαν, πράττων ίσως αργότερα εν γνώσει και σοβαρώς ό,τι είχαν κάμει γελών και χωρίς να γνωρίζω τι κάμνω». (Πβ. L.Norgaard, «Συμπληρωματικά σχόλια στις σχέσεις Λασκαράτου-Ροΐδη» (από το αρχείο του Θεόδωρου Χάνσεν), *Scandinavian Studies in Modern Greek* 7-8 (1983-84), σσ. 87-88.

¹⁹ *Άπαντα*, Δ', σ. 22.

²⁰ *Άπαντα*, Δ', σ. 336.

²¹ *Άπαντα*, Ε', σ. 284.

²² Στο *Άγιος Σώστης* η απόλυτη έλλειψη εμπιστοσύνης στην πρόοδο και τον πολιτισμό εκφράζεται από το συνταξιδιώτη του συγγραφέα, οπαδό του μηδενιστή Max Stirner. «Εκ των συμβουλών του συνοδοιπόρου μου», ομολογεί ο Ροΐδης ολοκληρώνοντας το αφήγημά του και αποκαλύπτοντας την υπαρξιακή του πίκρα, «δεν ηκολούθησα καμμίαν, αλλ' ουδέ δύναμαι, δυστυχώς, να βεβαιώσω ότι δεν μετενόησα δια τούτο» (Δ', σ. 29).

²³ *Τα ευτυχήματα της αρρωστίας*, *Άπαντα* Ε', σσ. 255-256.

²⁴ Αυτόθι, σ. 257.

²⁵ *Άγιος Σώστης*, *Άπαντα* Δ', σ. 28.

²⁶ *Dialogo della Natura e di un' Anima*, στο G. Leopardi, *Poesie e Prose*, επιμέλεια R. Damiani και M.A. Rigoni, I-II [I meridiani], Μιλάνο, Mondadori, 1988, II, *Prose*, σ. 42.

²⁷ Βλ. *Τα εφήμερα*, *Άπαντα* Ε', σσ. 285-286.

²⁸ *Il Parini, ovvero della gloria*, στο G. Leopardi, *Poesie e Prose*, ο.π., σσ. 110-111.

²⁹ *Dialogo della Moda e della Morte*, αυτόθι, σ. 27.

³⁰ *Τα εφήμερα*, ο. π., σσ. 279-286.

³¹ Αυτόθι, σ. 284. Πβ. ακόμη τον Λεοπάρντι: «Di modo che, assolutamente parlando, il non vivere è sempre meglio del vivere» (*Διάλογος του Malembroνο και του Farfarello (Dialogo di Malembroνο e di Farfarello)*, αυτόθι, σ. 40).

³² *Dialogo di un Fisico e di un Metafisico*, αυτόθι, σ. 66.

³³ Στο *Zibaldone di pensieri*, I-II, επιμέλεια Anna Maria Moroni, Μιλάνο, Mondadori, 1996⁵, II, 3510-3513, με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1823, σ. 940.

³⁴ Η πληροφορία για τα εφήμερα απαντάται στον Κικέρωνα, *Tusc.*, I, 94: «*Apud Hypanim fluvium ... Aristoteles ait [Arist. Hist. An 552 b 18] bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. Ex his igitur hora VIII quae mortua est, provecta aetate mortua est: quae vero occidente sole, decrepita, eo magis, si etiam solstitiali die*». Ο Κικέρων μιλά για τα εφήμερα για να υποστηρίξει πως «*nullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior*», επειδή η έννοια της διάρκειας είναι εντελώς σχετική («*Quae vero aetas longa est, aut quid omnino longum? Nonne omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita aut longa aut brevia dicuntur?*») (Πβ. G. Leopardi, *Operette morali*, επιμέλεια C. Galimberti, Guida

Editori, Napoli 1986, σσ. 143-144). Βλ. και το εκτενές λήμμα της *Encyclopédie*: Denis Diderot-Jean D'Alembert, *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Metiers*, par une société de gens de lettres ..., Livourne, De l'imprimerie des Editeurs, 1770-1775, I-XVII (+ 5 τόμοι με συμπληρώματα και 3 με πίνακες, τόμ. Ε', σ. ν. *éphémères*).

³⁵ «[...] perché se la vita non è felice, che fino a ora non è stata, meglio ci torna averla breve che lunga» (πβ. *Dialogo di un Fisico e di un Metafisico*, ο. π., σ. 62).

³⁶ Κλ.Β. Παράσχος, *Ελληνισμός και ευρωπαϊσμός του Ροΐδη*, ο. π., σ. 170.